

SCHAAMTELOZE SCHULDEISERS?

DE JURIDISCHE KIJK OP INSOLVENTIE ONDER VROEGMODERNE THEOLOGEN-JURISTEN

Wim DECOCK

~~Professor Centre de droit privé, Faculté de droit et de criminologie, UCLouvain*~~

I. INLEIDING: HEILIGEN EN ZONDAARS

De problematiek van morele verantwoordelijkheid en schuldbesef is nooit ver weg als het om slechte betalers of genadeloze schuldeisers gaat. Vooral in de interstatelijke sfeer en in debatten rond publieke financiën is het niet onge woon om juridische categorieën als “schuldeisers” en “schuldenaars” naast terminologie uit de moreel-religieuze sfeer zoals “heiligen” en “zondaars” te zien opduiken¹. Zeker voor wie zich in het Germaanse taalgebied begeeft, ligt deze associatie wegens het polysemische karakter van het “schuld”-begrip voor de hand: naast een economische en juridische betekenis, heeft het begrip overduidelijk ook een religieuze en morele bijklank². Nochtans is er de laatste decennia een trend waarneembaar om juridische en economische discussies over schuld bewust los te koppelen van morele overwegingen. Dat is met name het geval in de privaatrechtelijke en commerciële sfeer. Het uit de Verenigde Staten overgewaaid concept van de “*fresh start*” is daar ongetwijfeld een voorbeeld van³. Experts insolventierecht benadrukken de dag van vandaag graag dat het vanuit economisch oogpunt niet zinvol is om wanbetaling te benaderen vanuit de moraal, laat staan vanuit de religie⁴. In die zin lijkt de “juridisering van sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag”

* UCLouvain, Pl. Montesquieu 2 bus L2.07.01, BE-1348 Louvain-la-Neuve, wim.decock@uclouvain.be.

¹ K. DYSON, *States, Debt, and Power: ‘Saints’ and ‘Sinners’ in European History and Integration* (Oxford: OUP 2014); zie ook M. FOURCADE, P. STEINER, W. STREECK en C. WELL, “Moral Categories in the Financial Crisis”, *MaxPo Discussion Paper* 13.1 (2013).

² B. PIETTRE en F. VOUGA, *La dette. Enquête philosophique, théologique et biblique sur un mécanisme paradoxal* (Genève: Labor et Fides 2015).

³ E. DIRIX, *Het insolventierecht permanent in de steigers* (Antwerpen: Intersentia 2019), 46.

⁴ P. VON WILMOWSKY, “Insolvency Law: its Roles and Principles”, in A. Cordes en M. Schulte Beerbühl (eds.), *Dealing with Economic Failure. Between Norm and Practice (15th to 21st Century)* (Berlin: Peter Lang 2016).

– om een invloedrijke bijdrage van de gevierde te citeren⁵ – zich ook in gevallen van schuld en insolventie te hebben voltrokken, met een doorgedreven loskoppeling van juridische en morele overwegingen tot gevolg.

In deze korte bijdrage kan het niet de bedoeling zijn om in te gaan op alle aspecten van schuld en zonde, laat staan een soort algemene geschiedenis van de ontwikkeling van het insolventierecht te bieden⁶. Veeleer zou ik op een paradox willen wijzen. De paradox namelijk dat er, vanuit historisch oogpunt, iets voor te zeggen valt dat de loskoppeling van de morele en juridische benadering van insolventie zich eigenlijk al veel vroeger voltrokken heeft. Onder meer, en heel in het bijzonder, op het hoogtepunt van de bloei van de moraaltheologische literatuur rond overeenkomsten in de vroegmoderne scholastiek. Daarbij wil ik me in deze bijdrage meer in het bijzonder op de zogenaamde “theologen-juristen” uit de late zestiende en vroege zeventiende eeuw concentreren⁷. Een voorbeeld van zo een theoloog-jurist uit de Lage Landen is Leonardus Lessius (1554-1623), auteur van het werk *Over rechtvaardigheid en recht* en professor aan het Leuvense jezuïetencollege. Hij is echter slechts een topje van de ijsberg. Er zijn namelijk honderden katholieke “theologen-juristen” die zich in de vroegmoderne tijd op de meest scherpzinnige wijze in juridische en economische kwesties hebben verdiept.

In tegenstelling tot wat men zou kunnen denken, zijn het net die specialisten van de (Rooms-katholieke) moraal zelf die de nood hebben ingezien om recht en moraal in kwesties van insolventie nauwkeurig uit elkaar te houden. Al gingen ze daarbij zeker niet zover om crediteurs en debiteurs van elke morele verantwoordelijkheid te bevrijden, toch beseften ze heel goed dat de moraal het recht niet mag overwoekeren, en omgekeerd.

II. KATHOLIEKE MORAALTHEOLOGEN EN SCHULDRECHT

Dat de thematiek van schuld en insolventie net in het werk van de “theologen-juristen” uitgebreid aan bod kwam, hoeft niet te verbazen. In het kader van hun activiteit als raadgevers van zakenlui en bewindsmakers waren ze goed vertrouwd met het verbintenissen- en handelsrecht, en met name de Romeinse en canoniekrechtelijke wortels ervan (*ius commune*). Dat *ius*

⁵ M.E. STORME, “Juridisering van sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag”, in D. Heirbaut, G. Martyn en R. Opsommer (red.), *De geschiedenis van het recht in de twintigste eeuw* (Brussel: Paleis der Academiën 2006), 27-75.

⁶ Interessante vertrekpunten daarvoor zijn respectievelijk D. GRAEBER, *Debt. The First 5000 Years* (Brooklyn NY: Melville House 2011) en D. DE RUYSSCHER, *Gedisciplineerde vrijheid: een geschiedenis van het handels- en economisch recht* (Antwerpen-Apeldoorn: Maklu 2014).

⁷ Het bronnenmateriaal is immens; voor een overzicht met verwijzingen naar zowel primaire bronnen als secundaire literatuur, zie W. DECOCK en C. BIRR, *Recht und Moral in der Scholastik der Frühen Neuzeit* (Berlin: De Gruyter 2016).

commune belichtten ze kritisch vanuit het oogpunt van het natuurrecht en nieuwe maatschappelijke evoluties⁸. Met name op het vlak van het overeenkomstenrecht leidde dat tot belangrijke vernieuwingen. Voortbouwend op het middeleeuwse kerkelijk recht hielden de theologen-juristen sterk vast aan het beginsel dat alle overeenkomsten, hoe “naakt” ook, bindende kracht hebben (*pacta nuda sunt servanda*). Ze werkten de antropologische grondslagen uit van een uitgesproken eigendomsrecht en een overeenkomstig sterke wilsautonomie. Zo redeneerde Pedro de Oñate (1567-1646), een jezuïet actief in Paraguay en auteur van een indrukwekkend traktaat over het contractenrecht (*De contractibus*), dat het beginsel van de contractvrijheid een typisch resultaat van het theologisch herdenken van overeenkomsten was⁹. Dankzij de contractvrijheid kon God namelijk zeker stellen dat de mens volgens zijn eigen wil zou kunnen beschikken over de goederen der aarde, en op die manier een kleine creatieveling worden, naar het evenbeeld van God, de schepper bij uitstek.

De bindende kracht van overeenkomsten, gekoppeld aan het besef dat de rechtszekerheid en het handelsverkeer gevrijwaard moesten worden, leidde bij vele vroegmoderne moraaltheologen tot een verwerping van de zogenaamde “*conditio tacita*”-leer, tegenwoordig beter bekend als de “*clausula rebus sic stantibus*”. Een schuldenaar moet absoluut zijn contractuele verbintenissen nakomen, ongeacht gewijzigde omstandigheden. Bij een jezuïet als Juan de Lugo (1583-1660), auteur van een traktaat “Over rechtvaardigheid en recht”, dat sterk beïnvloed was door zowel Leonardus Lessius als Hugo de Groot, komt die bezorgdheid heel expliciet tot uitdrukking. Maar tegelijkertijd waren moraaltheologen als Juan de Lugo natuurlijk heel goed vertrouwd met het “kerygma”, ofwel het kernstuk van het christelijk geloof, namelijk dat Christus de Verlosser door zijn Vader naar de mensen was gestuurd om hun zonden (lees: *debita*, d.w.z. schulden) te vergeven. Bovendien lazen ze in het Nieuwe Testament dat het gebed tot de Vader bij uitstek een gebed om vergeving van zonden (lees: *debita*, d.w.z. schulden) was. In de Latijnse tekst van het Onze Vader komt de dubbelzinnigheid duidelijk tot uiting: *Et dimitte nobis debita nostra sicut et nos dimittimus debitoribus nostris* (Mt. 6,12).

Onder Bijbelwetenschappers bestaat tot op de dag van vandaag discussie of de term “*debita*” uit het Onze Vader louter spiritueel dan wel eveneens in juridische en economische zin dient te worden opgevat. De Oudtestamentische opvatting over het jubileum en periodieke schuldenkwijtschelding maakten het er niet eenvoudiger op om het probleem eenvoudigweg “weg te spiritualiseren”¹⁰. Hoe dan ook stond deze Bijbelse gedachte op gespannen voet

⁸ J. GORDLEY, *The Jurists: A Critical History* (Oxford: OUP 2013), 106.

⁹ W. DECOCK, *Theologians and Contract Law. The Moral Transformation of the Ius Commune (c. 1500-1650)*, Leiden/Boston, Brill, 2013, 163-170.

¹⁰ Over de oorsprong en interpretatie van het jubileum in de Oudtestamentische traditie, zie E. OTTO, “Zinsverbot und Schuldenerlass als Elemente einer Sozialpolitik in der Tora”,

met het juridisch-morele principe dat schuld te allen koste afbetaald moet worden. En hoe sterker het beginsel *pacta sunt servanda* werd beklemtoond, zoals het geval was bij de vroegmoderne theologen-juristen, hoe scherper de spanning met de Bijbelse voorschriften rond vergeving van schulden tot uiting kwam. Daarom zochten de theologen-juristen naar een uitweg, of liever gezegd, een middenweg. En die vonden ze in de techniek van het “uitstel van betaling” (*dilatio debiti*). In plaats van uit te gaan van de idee dat de Bijbelse teksten voor de juridische praktijk zouden betekenen dat schuldeisers afstand moeten doen van hun vorderingen, schaarden ze zich zo achter een oplossing die minder radicaal was en bovendien verenigbaar met het principe *pacta sunt servanda*. Betalingsuitstel en niet kwijschelding van schulden werd de bevoorrechte manier om in de praktijk om te gaan met slechte schuldenaars.

III. ARGWAAN TEGENOVER KWIJTSCHELDING VAN SCHULDEN¹¹

Over de voorwaarden van het toekennen van betalingsuitstel werd aardig gediscussieerd, zoals verderop in deze bijdrage zal blijken. Eerst en vooral rijst echter de vraag waarom de rooms-katholieke theologen-juristen zo terughoudend waren ten opzichte van volledige of gedeeltelijke schuldenkwijschelding (in het Latijn: *remissio debiti*). Welke argumenten haalden ze aan om de toepassing van dit Bijbelse principe, hoe moreel verheven ook, maximaal te vermijden in de dagdagelijkse omgang tussen schuldeisers en schuldenaars? Het antwoord ligt hoofdzakelijk in het juridische karakter van hun analyse van schuldenkwijschelding. Zoals we bij een auteur als Lessius kunnen lezen, kwam kwijschelding in de ogen van de theologen-juristen neer op een schenking. En, inderdaad, net zoals men een schuldvordering om niet kan overdragen aan een derde, zo kan men ze ook overdragen aan de schuldenaar zelf, aldus Lessius, met als gevolg dat de claim ophoudt te bestaan¹². Dit soort vrijgevigheid komt in het professionele leven echter niet vaak voor tussen schuldeisers en schuldenaars. Op de markt bestaat er niet zoiets als een “vermoeden van schenking” (*donatio non praesumitur*); een schenking vindt doorgaans enkel onder familie en vrienden plaats. In andere omstandigheden roept een schenking eerder argwaan dan bewondering op.

Die argwaan vloeit voort uit het machtsmisbruik dat mogelijk aan de basis ligt van de schenking. Dit gebeurt met name wanneer de schuldenaar in feite

M. CASPER, N. OBERAUER, F. WITTECK (eds.), *Was vom Wucher übrigbleibt. Zinsverbote im historischen und interkulturellen Vergleich*, Tübingen, Mohr, 2014, 1-14.

¹¹ Voor een omstandigere analyse en bijkomende verwijzingen naar de bronteksten, zie W. DECOCK, “Law, Religion, and Debt Relief: Balancing above the ‘Abyss of Despair’ in Early Modern Canon Law and Theology”, *American Journal of Legal History* 2017, nr. 57, 125-141.

¹² L. LESSIUS, *De iustitia et iure* (Antwerpen: 1621), 2,16,2,34, 189: “Ratio est, quia sicut creditor potest ius suum, quod habet in debitorem, alteri donare, ita etiam ipsi debitori, quod est remittere, quia remissio est quaedam donatio”.

in een sterkere positie zit dan de schuldeiser. In de vroegmoderne tijd was dat schering en inslag bij leningen verstrekt door kooplui aan de publieke overheden. Gelet op de afwezigheid van een ontwikkeld belastingsysteem zoals we dat vandaag kennen, financierde de vorst niet alleen zijn militaire campagnes, maar ook ceremonies en grote evenementen met de verkoop van rentes of obligaties, waarop de economische elites vervolgens meer of minder vrijwillig intekenden. In dergelijke gevallen was het niet ondenkbaar dat de vorst de schuldeiser rechtstreeks of onrechtstreeks onder druk zou zetten om bij betalingsproblemen gedeeltelijke of volledige schuldenverlichting te verkrijgen. Een al te welwillende houding ten opzichte van schuldenkwijtschelding zou aldus kunnen bijdragen tot het bevorderen van machtsmisbruik, iets waar de theologen-juristen systematisch tegen ten strijde trokken. Dit was bijvoorbeeld ook een van de redenen voor hun constitutionele opvatting over de oorsprong van de politieke macht, of nog van hun argwaan tegenover concentratie van marktmacht en monopolievorming¹³.

Een andere reden waarom de theologen-juristen niet al te gauw wilden toegeven aan slechte betalende die om kwijtschelding van schulden smeekten, was dat er volgens hen veel “valse” armen en “valse” betalingsonbekwamen rondliepen. Het onderscheid tussen valse en echte armen was in de vroegmoderne tijd courant. Het ging in feite terug op een onderscheid dat door de juristen van het *ius commune* was ontwikkeld¹⁴. Domingo de Soto (c. 1494-1560), dominicaan, professor theologie in Salamanca en auteur van een bekend werk over armoedebestrijding (*Deliberatio in Causa Pauperum*), liet aldus verstaan dat elke kwijtschelding gebaseerd op de bedrieglijke en valse indruk die de schuldenaar wekte dat hij behoeftig en meelijwekkend zou zijn, automatisch tot nietigheid van de schenking moest leiden¹⁵. Dat kwam namelijk neer op fraude. Andere theologen-juristen volgden die redenering, maar toonden zich toch iets milder ten opzichte van schuldenaars die het gewoon handig probeerden te spelen. Zo vond Lessius dat een schuldenaar die niet frauduleus handelde maar zijn schuldeiser wel probeerde te vleien of maar bleef aandringen bij hem, weliswaar op een moreel verwerpelijke manier te werk ging, maar niettemin kon uitgaan van het feit dat hij de kwijtschelding rechtmatig verkregen had. Hij voegde er wel aan toe dat de schuldeiser niet tot kwijtschelding mocht zijn overgegaan louter en alleen om van het gezaag af te zijn¹⁶.

¹³ Zie bv. J.A. FERNÁNDEZ-SANTAMARÍA, *Natural Law, Constitutionalism, Reason of State, and War: Counter-Reformation Spanish Political Thought* (Berlin: Peter Lang 2005-2006), 2 dln.

¹⁴ Zie bv. J. ROBINSON, “Poverty and Need in the 14th Century: Johannes Andreae, Bartolus of Saxoferrato, and Baldus de Ubaldis”, in V. Mäkinen *et al.* (eds.), *Rights at the Margins: Historical, Legal and Philosophical Perspectives* (Leiden/Boston: Brill 2020), 31-62

¹⁵ D. DE SOTO, *De iustitia et iure* (Lyon: 1582), 4,7,4, f. 136r: “Si enim creditorem decipis aut persuades (...) maiori te multo egestate comprimi quam premeris, donatio non est libera”.

¹⁶ L. LESSIUS, *De iustitia et iure*, 2,16,2,35, 189: “Fraus esset, si fingeret se longe pauperiorem quam revera sit. Blanditiae autem et preces non obsunt, quia non reddunt condonationem

Nog een voorbeeld van het onderscheid tussen de morele en juridische beoordeling van het gedrag van een slechte betaler vinden we in de discussie over de procedure die de schuldenaar moest volgen om kwijtschelding te krijgen. Volgens sommigen moest de schuldenaar in ruime zin, dus bijvoorbeeld ook wie een geleend voorwerp moest teruggeven, zich eerst met het verschuldigde object of de verschuldigde som bij de schuldeiser presenteren vooraleer om uitstel van betaling te vragen. Anderen vonden dat dan weer volstrekt onrealistisch en zeker niet opportuun, gelet op het feit dat schuldeisers minder snel geneigd zijn om afstand te doen van iets wat ze opnieuw voor zich zien. Om de woorden van Domingo de Soto te gebruiken, “van goud dat men met zijn ogen ziet, gaat een fascinatie uit die een mens van gedachten doet veranderen”¹⁷. Men kon de schuldenaar dus noch moreel noch juridisch verplichten om zich bij de schuldeiser te presenteren en het verschuldigde bedrag of object eerst aan te bieden vooraleer het dan opnieuw terug te vragen. In de ogen van Lessius gebeurde het zelfs vaak dat een schuldeiser een gedeeltelijke of volledige kwijtschelding toekende, zelfs nadat hij had vastgesteld dat zijn schuldenaar te kwader trouw had gehandeld. Vanuit juridisch oogpunt bleef die kwijtschelding dan perfect geldig¹⁸.

Volgens Martín de Azpilcueta (1492-1586), een van de meest beroemde canonisten ooit, mocht de schuldenaar gerust strategisch te werk gaan, en bijvoorbeeld een derde inschakelen om zich bij de crediteur te gaan presenteren op de vervaldag. Deze derde hoefde de verschuldigde som of het verschuldigde voorwerp niet mee te brengen bij zijn rendez-vous met de schuldeiser. Dat was moreel gezien misschien niet de meest nobele manier van werken, maar wel een strategisch interessante manier van handelen die ook vanuit juridisch oogpunt volstrekt in orde was. Overigens betwijfelde Azpilcueta of die werkwijze vanuit moreel oogpunt eigenlijk wel dubieus was. Niet alleen had niemand minder dan Thomas van Aquino deze strategie al aanbevolen ter bescherming van arme schuldenaars. Door het inschakelen van een derde zorgde de schuldenaar ervoor dat de schuldeiser minder morele risico's liep. Want, inderdaad, door niet in te gaan op de vraag om kwijtschelding, riskeerde de schuldeiser vanuit moreel oogpunt om zich schuldig te maken aan de zonde die een gebrek aan vrijgevigheid is (*illiberalitas*). Thomas de Vio Cajetanus (1469-1534), een andere vroegmoderne theoloog-jurist, ging nog verder en sprak van een risico op zonde in hoofde van de schuldeiser omwille van onmenselijkheid (*inhumanitas*)¹⁹.

involuntariam, nisi forte praeter modum essent importunae, ita ut quis mallet sua pecunia privari, quam tanta importunitate sollicitari”.

¹⁷ D. DE SOTO, *De iustitia et iure*, 4,7,4, 136r: “Nam praeterquam quod raro accidat, ut debitor eam habeat, ut bene adnotavit Caietanus, praesens aurum et oculos fascinare solet et animas subinde mutare”.

¹⁸ Dig. 16,2,16,1: Aliud est enim diem obligationis non venisse, aliud humanitatis gratia tempus indulgeri solutionis”.

¹⁹ T. CAJETANUS, *Summula peccatorum* (Antwerpen: 1575), s.v. *restitutio*, 485: “Sed hoc non obstat libertati remissionis, sed prodest ad tollendam tentationem inhumanitatis”.

IV. UITSTEL VAN BETALING ALS UIT- EN MIDDENWEG²⁰

Het argument betreffende de al dan niet “menselijke” omgang tussen schuldeiser en schuldenaar brengt ons, hoe verrassend het ook moge klinken, terug naar het Romeinse recht²¹. In een beroemde Digestentekst (Dig. 16,2,16,1) kunnen we inderdaad lezen dat een schuldeiser wiens vordering perfect opeisbaar is, blijk geeft van “menselijkheid” (*humanitas*) wanneer hij desalniettemin uitstel van betaling verleent aan zijn schuldenaar. Het fragment stamt uit de *Quaestiones* van de Romeinse jurist Papinianus (141-212), die zich wel vaker van niet strikt juridische argumenten bediende²². Hij stelde dus voor om de tijd in het voordeel van de schuldenaar te laten werken. Op die manier legde Papinianus reeds de kiem van de standaardoplossing die de theologen-juristen in de vroegmoderne tijd als uitgangspunt zouden nemen voor een verantwoorde manier van omgaan met insolvente schuldenaars: het verlenen van uitstel van betaling (*dilatio debiti*). Veel vragen bleven daarbij echter onbeantwoord, en moesten verder uitgeklaard worden. Zo bleven de theologen-juristen, in opvolging van de middeleeuwse canonisten, in de eerste plaats uitgaan van het principe “belofte maakt schuld” (*pacta sunt servanda*). Ze moesten dus een fijner normatief kader ontwikkelen om te bepalen wanneer precies van dit basisprincipe afgeweken kon worden.

De vroegmoderne theologen-juristen beklemtoonden eerst en vooral dat betalingsuitstel een uitzonderingregime was ten opzichte van de principiële geldigheid van het beginsel *pacta sunt servanda*. Met name in gevallen van armoede (*inopia*) en grote of allergrootste nood (*necessitas*) kon de gunstmaatregel aan behoeftige schuldenaars toegekend worden²³. De morele noodzaak om haalbare oplossingen te vinden voor kritieke situaties betekende voor de theologen-juristen hoegenaamd niet dat de persoonlijke vordering van de schuldeiser ophield te bestaan. Voortbouwend op het middeleeuwse canonieke recht (X 3,23,3, de befaamde canon “Odoardus”) beklemtoonden ze dat die extrinsieke omstandigheden de schuldvordering opschortten, maar zeker niet deden tenietgaan²⁴. Van zodra zijn economische situatie er op

²⁰ Voor een meer omstandige analyse en verwijzingen naar de bronteksten, zie W. DECOCK, *American Journal of Legal History* 2017, 125-141.

²¹ A.D. MANFREDINI, *Rimetti a noi i nostri debiti. Forme della remissione del debito dall'antichità all'esperienza europea contemporanea* (Bologna: Il Mulino 2013), 127-133.

²² J.G. WOLF, “Ausserjuristische Wertungen in der Argumentation Papinians”, *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 2013, 633-643.

²³ Er is sprake van grote nood (*necessitas gravis*) wanneer een persoon een dusdanig ellendig bestaand leidt dat hij of zij een ernstig risico op een levensbedreigende ziekte loopt; van grootste nood (*extrema necessitas*) wanneer iemand zal sterven zonder onmiddellijke hulp.

²⁴ X 3,23,3 in *Corpus iuris canonici* (Leipzig: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt 1959), vol. 2, col. 532: “Mandamus (...) ut, si [Odoardus] ad pinguorem fortunam devenerit, debita praedicta persolvat”. Zie tevens de analyse in W. FORSTER, “Et est casus singularis: Odoardus (X 3.23.3) - ein mittelloser Kleriker und die Rechtsfolgen der Vermögensaufgabe”, in D. von Mayenburg, M. Schmoekel, O. Condorelli, F. Roumy (eds.), *Der Einfluss der Kanonistik auf die europäische Rechtskultur, Bd. 5: Das Recht der Wirtschaft* (Köln: Böhlau 2016), 173-186.

voortuitging, moest de schuldenaar zijn betaling nakomen. Om de beroemd geworden woorden van Duns Scotus te parafraseren, omwille van de nood waarin de schuldenaar verkeert, blaast de vordering niet haar laatste adem uit, maar slaapt zij louter tijdelijk in²⁵. Een echo van deze idee vinden we bij Lessius, die benadrukte dat ook in tijden van grote nood een contractuele verbintenis niet ophoudt te bestaan. In de scholastieke traditie bleef men streng vasthouden aan dit principe. Zo lezen we in de negentiende eeuw bij Jean-Baptiste Bouvier, scholastiek theoloog en bisschop van Le Mans, dat een noodsituatie die optreedt na het ontstaan van de contractuele verbintenis de persoonlijke vordering uit dit contract niet doet tenietgaan²⁶.

De hamvraag waarmee de theologen-juristen worstelden, was echter in welke mate risico's op schade ten gevolge van onmiddellijke betaling recht op betalingsuitstel kunnen geven. Deze problematiek gaf aanleiding tot flink wat casuïstiek en uiteenlopende meningen – zoals dat wel vaker het geval was onder scholastieke theologen, zeker in de vroegmoderne tijd²⁷. Verschillende soorten juridisch beschermde goederen konden in gevaar gebracht worden doordat de schuldeiser zijn vordering stipt wilde invorderen, daaronder niet alleen materiële maar ook spirituele. Dit laatste punt kan de moderne lezer verwonderen, maar in de christelijke samenleving van de zestiende en zeventiende eeuw werd het risico op spirituele beschadiging van de schuldenaar of zijn familie ernstig genomen. Ze dachten dan aan het risico dat de schuldenaar zijn zonen op het dievenpad zou sturen, of zijn dochters prostitueren. Niet het minst ging het ook om het risico op wanhoop (*desperatio*) en een gebrek aan toekomstperspectief in hoofde van de schuldenaar zelf. Voor christelijke theologen-juristen zoals Lessius was dat een argument dat kon tellen – uiteindelijk is hoop naast geloof en liefde een van de theologische deugden. Een hopeloze mens verkeert in een toestand van zware zonde, en dus moet dat te allen koste vermeden worden. “Iedereen staat onder een hogere verplichting om voor zijn zielenheil te zorgen en zich om zijn familie te bekommeren”, liet Lessius zich in niet mis te verstane bewoordingen ontvallen²⁸, “dan om schulden af te betalen”.

²⁵ DUNS SCOTUS, *In quartum librum Sententiarum* dist. 15, q. 2, nr. 34, in *Opera omnia* (Vives 1894), vol 18, 341: “notatur, quod illa actio non expirat per inopiam debitoris, sed sopitur”.

²⁶ J.B. BOUVIER, *Institutiones theologicae* (Parijs 1868), vol 6. *Tractatus de iure, iniuria et restitutione*, hfdst. 5, 153.

²⁷ In tegenstelling tot een wijdverbreide misvatting volgden de scholastici namelijk niet blindelings autoriteiten, maar eerst en vooral goede argumenten, en die konden wel eens serieus verschillen; zie bv. A. TRANINGER, “Jousting Schoolmen: Managing Dissent in Scholastic Culture”, in G. Claessens et al. (eds.), *True Warriors? Negotiating Dissent in the Intellectual Debate (c. 1100-1700)* (Turnhout: Brepols 2023), 25-54.

²⁸ L. LESSIUS, *De iustitia et iure*, 2,16,1,21, 188: “Ratio est, quia quisque magis tenetur saluti animae suae et suorum consulere quam debita solvere”.

V. GENADELOZE SCHULDEISERS EN RECHTSMISBRUIK

Naast het gevaar op spirituele schade die men de schuldenaar kon berokkenen bij genadeloze afdwinging van schuldvorderingen, kon het risico op allerlei andere vormen van zowel immateriële als materiële schade eveneens een grond tot verlening van betalingsuitstel vormen. Of de schuldeiser zodoende ook juridisch en niet louter moreel verplicht kon worden om afstand te doen van onmiddellijke betaling op de vervaldag, was voer voor onenigheid. Iemand als Lessius, een traditionele voorvechter van de rechten van ondernemers en kredietverleners, zocht een soort tussenpositie. Indien de schuldenaar aan grote vermogensschade werd blootgesteld, vond Lessius dat de schuldeiser door de rechte rede (*recta ratio*) verplicht werd om betalingsuitstel te verlenen. Anderzijds weerhield hij zich ervan om schaamteloze schuldeisers van rabiaat onrechtmatig gedrag te beschuldigen. Zij bezondigden zich volgens hem in elk geval aan schending van de billijkheid (*aequitas*) en de liefdadigheid (*charitas*), en dus aan immoreel gedrag. Maar over de onwettigheid van hun handelen was hij minder expliciet, en sprak louter vanuit het standpunt van het natuurrecht: “een soort natuurrechtelijke billijkheid” zou de schuldenaar het recht verlenen om de betaling uit te stellen²⁹. Of aan dat recht een sanctioneerbare verplichting in hoofde van de schuldeiser gekoppeld was om te wachten op de betaling, zei hij niet zo expliciet.

Het heeft er veel van weg dat Lessius een compromis zocht tussen meer radicale stellingen. Zo was er enerzijds een schuldenaarsvriendelijke positie te vinden bij de franciscaanse theoloog Duns Scotus en een meer schuldeiservriendelijke opvatting bij de dominicaanse theologen Thomas de Vio Cajetanus en Domingo de Soto. Geheel in de lijn van zijn voluntaristische ethiek beweerde Duns Scotus dat de schuldeiser die ziet dat zijn schuldenaar zware vermogensverliezen zal leiden, betalingsuitstel “moet willen” (*debet velle*) verlenen. Anders is zijn wil zondig en niet goed afgestemd op het ultieme morele en goddelijke goed. In de zestiende eeuw wezen Cajetanus en Soto die al te morele benadering van het schuldenvraagstuk af. In hun ogen was de schuldeiser juridisch niet verplicht om af te zien van een stipte nakoming van zijn vorderingsrechten. Een schuldeiser, zo redeneerde Soto, kan nooit verplicht worden – tenzij in gevallen van *gravis necessitas* die niet te wijten zijn aan de schuldenaar – om zijn wettelijk beschermd recht op invordering van de schulden hier en nu op te geven om te voorkomen dat de slechte betaler schade zou lijden³⁰. Eerder had zijn ordegenoot Cajetanus gesteld dat niemand kan geacht worden aan een ander

²⁹ L. LESSIUS, *De iustitia et iure*, 2,16,1,22, 188: “Quando is est rerum mearum status, ut non possim debitum praestare statim sine magna aliarum rerum mearum iactura, licitum est mihi ex quadam aequitate iuris naturalis differre”.

³⁰ D. DE SOTO, *De iustitia et iure*, 4,7,4, 135v: “Grave debitoris detrimentum non iure stringit creditorem solutionem expectare”.

schade te berokken als hij eenvoudigweg zijn recht uitoefent – Cajetanus steunde daarbij op invloedrijke rechtsregels uit het laatste boek van de *Digesten* van Justinianus³¹.

Lessius was daar, zoals gezien, minder radicaal in. Hoewel gevoelig voor de scheiding tussen recht en moraal, liet hij de deur op een kier om een morele correctie op een al te eenzijdige juridische benadering mogelijk te maken. Zijn opinie dat de schuldeiser ten opzichte van een schadelijdende schuldenaar door een soort “natuurrechtelijke billijkheid” gehouden was tot betalings-uitstel, komt wellicht dicht in de buurt van wat wij vandaag een toepassing van de leer van het rechtsmisbruik zouden noemen. Hoewel hij het eens zou zijn geweest met Cajetanus en Soto dat een schuldeiser een wettelijk beschermd recht heeft om zijn eigen recht niet af te staan ten gunste van een noodlijdende schuldenaar, waarschuwde Lessius toch tegen “misbruik van recht”. Daarbij deed hij een beroep op meer algemene morele categorieën zoals de goede rede, billijkheid en naastenliefde – een beetje in de trant van de Romeinse jurist Papinianus. Bovendien kende Lessius het recht op uitstel van terugbetaling niet zonder voorbehoud toe. Als er bijvoorbeeld gevaar bestond dat uitstel niet zou leiden tot terugbetaling in de toekomst, dan hoefde er geen uitstel te worden verleend aan de schuldenaar, ongeacht de schade die deze laatste zou oplopen. De belangen van de schuldeiser konden dus niet zomaar worden genegeerd.

VI. SCHAAMTELOZE SCHULDENAARS EN HET RAD VAN FORTUIN

Een bijkomende vraag die rees, betrof de pertinentie of niet van de schuld (*culpa*) die de schuldenaar zelf trof in het tot stand brengen van zijn hachelijke situatie. Die vraag stelden de theologen-juristen zich met name in het concrete geval van schuldenaars die in feite tot de hogere of begoede klassen behoorden, zoals insolvente edellieden. Voor die bijzondere categorie van mensen gold in het Ancien Régime over het algemeen dat ze door de theologen-juristen iets milder behandeld werden, want het risico op statusverlies en oneer werd als een bijzonder zware vorm van schade gepercipieerd. Zo drong Pedro de Navarra (gest. 1592), een augustijner monnik, er in de voluntaristisch taal typisch voor een Duns Scotus op aan dat een schuldeiser “niet moest willen” (*non velle debet*) dat een edelman plotseling zou moeten gaan bedelen of de kost gaan verdienen door met zijn handen te werken³². Indien ze echter door hun eigen schuld (*culpa*) in een lastig parket verzeild waren geraakt, konden

³¹ Dig. 50,17,55 (*Nullus videtur dolo facere qui suo iure utitur*) en Dig. 50,17,151 (*Nemo damnum facit, nisi qui id fecit, quod facere ius non habet*).

³² P. DE NAVARRA, *De ablatorum restitutione* (Lyon: 1593), 2,4,4,45, 445: “Non enim velle debet nobilem aut bonae aestimationis hominem turpiter et subito mendicare aut manibus victum laborando quaerere”.

zelfs edellieden op minder begrip rekenen. Zo verweet Lessius edellieden die hun fortuin door gokken en wedden hadden verspild dat ze het aan zichzelf te wijten hadden dat ze niet meer in staat waren om hun schulden af te lossen zonder daarbij hun sociale positie te verliezen³³.

Juan de Medina (1490-1546), theoloog aan de universiteit van Alcalá de Henares, was zo mogelijk nog strenger³⁴: “ongeacht de permanente toestand van behoefte waarin de edelman zal belanden wanneer hij tot strikte nakoming gehouden is, moet hij aan zijn crediteur het verschuldigde teruggeven”. Hoewel hij toegaf dat zijn visie hard en onmenselijk zou kunnen klinken, was hij ervan overtuigd dat een edelman volgens het geweten strikt genomen niet veilig kon zijn als hij de terugbetaling van zijn schulden vermeed uit angst te worden veroordeeld tot de bedelstaaf^{4,7}. Bij wijze van troost voegde hij eraan toe dat de schuldenaar grote verdienste verwerft in de ogen van God wanneer hij geduldig de status van bedelaar verdraagt. Medina ging zelfs nog verder, in de zin dat hij ervan uitging dat zelfs in het geval van brute pech of ongeluk, de schuldenaar, inclusief de insolvente edelman, maar de zure gevolgen moest ondergaan van zijn eerder aangegane verbintenissen. Precies omdat het rad van fortuin onophoudelijk draait, moet men de schuldeisers toestaan om hun rechten genadeloos op te eisen, want wie vandaag rijk is, kan morgen door een ongeluk in armoede belanden³⁵. De schuldeiser moet zichzelf daartegen beschermen, met name door stipte betaling van zijn schuldvorderingen af te dwingen.

De gedachte dat de fortuin grillig is, spoorde ook Luis de Molina (1535-1600), jezuïet en professor moraaltheologie in Evora, aan om, ongeacht de bittere gevolgen, schuldenaars die zelfs door pech en niet door hun eigen morele fout in nesten geraakten, tot onmiddellijke afbetaling van hun schulden op te roepen. Enkel door het positieve recht ingevoerde privileges voor edellieden konden daar mogelijk voor de wereldlijke rechtbank anders over beslissen, maar volgens het natuurrecht was de fortuin voor iedereen gelijk. Tegenslagen horen bij het leven. Al naargelang de grillen van de fortuin kunnen mensen enorme rijkdom verwerven en door puur geluk tot de top van de sociale piramide doordringen; maar tegelijkertijd kunnen diezelfde mensen padoes door het lot getroffen worden en helemaal naar beneden tuimelen. “Op basis van de natuur der dingen en rekening houdend met de menselijke conditie”,

³³ L. LESSIUS, *De iustitia et iure* 2,16,1,28, 188-189: “Tibi enim imputare debes, quod iam sine status amissione non possis satisfacere”.

³⁴ J. DE MEDINA, *De penitentia, restitutione et contractibus*, 5, 57: “Non obstante egestate, in qua nobilis, facta integra restitutione, permaneret, teneatur omnia, quae debet, suo domino reddere”.

³⁵ J. DE MEDINA, *De penitentia, restitutione et contractibus*, 5, 57: “Fortuna enim varia est, et quod hodie exultat, cras deprimit et humiliat (...). Igitur in casu praesenti creditor, etsi ad praesens dives sit, potest idem quod Salomon sibiipso timere”.

redeneerde Molina³⁶, “komt een hogere status niet meer toe aan de ene mens dan aan de andere”. Zelfs aan een schuldenaar van nobele signatuur met pech hoefde de schuldeiser dus strikt natuurrechtelijk gezien geen betalingsuitstel te verlenen.

VII. NAAR EEN JURIDISCHE MAAR “MENSELIJKE” KIJK OP SCHULD

In tegenstelling tot wat vaak sterk gemediatiseerde initiatieven rond christenen en schuldenkwijtschelding (bv. voor ontwikkelingslanden) zouden kunnen doen vermoeden, zijn het dus christelijke theologen-juristen uit de vroegmoderne tijd die wellicht meer dan wie ook de juridische en evangelisch-ethische benaderingen van schuld uit elkaar gehaald hebben. Zoals we zagen, vonden beroemde dominicanen zoals Cajetan en Soto dat de schuldeiser het recht had om bikkelhard zijn eigen rechten af te dwingen, omdat wie zijn eigen rechten opeist, volgens beroemde adagia uit het Romeinse recht, een ander geen kwaad berokkent. Ook de analyses van theologen-juristen als Medina en Molina gaven de schuldeiser een vrijgeleide om keihard op te treden tegen schaamteloze en zelfs hulpeloze, door pech getroffen schuldenaars. Tegenover kwijtschelding van schulden heerste algemene argwaan. Anderzijds gingen die theologen-juristen niet zover om, zoals dat in het huidige juridisch-economische discours meer dan eens gebeurt, elke vorm van morele beoordeling uit de analyse te bannen. De moraal mag het recht niet overwoekeren, en omgekeerd. In het bijzonder onder invloed van de voluntaristische filosofie van Duns Scotus bleef de idee bestaan dat te veel recht tot rechtsmisbruik kan leiden. Dat inzicht was sterk aanwezig bij Lessius. Hij wilde dat de christelijke moraal in schuldvragen weliswaar op afstand werd gehouden, maar toch voldoende aanwezig bleef om, als puntje bij paaltje kwam, de schuldeiser uit te nodigen om zijn rechten uit menselijkheid alsook een soort “natuurrechtelijke billijkheid” niet op de meest rigoureuze wijze af te dwingen, maar betalingsuitstel te verlenen. Op die manier kwam hij heel dicht bij de beroemde opvatting van de Romeinse jurist Papinianus, opgenomen in Justinianus’ *Digesten*, dat de schuldeiser die zijn schuldenaar uitstel van betaling verleent, blijk geeft van “*humanitas*” – een deugd die de gevierde in deze feestbundel niet vreemd is.

³⁶ J. DE MOLINA, *De iustitia et iure* 2,754, 1670: “Sicut homines divitias acquirendo per fortunam ab inferiori statu conscendunt ad superiorem, sic reflante fortuna pati debent descensum ad inferiorem statum; quandoquidem ex natura rei, spectataque conditione humana, non magis uni quam alii sit debitus superior status”.